

Criteria for the Taxability of Electronic Transactions from the Perspective of Economic Jurisprudence

Mehdi Abdar Esfahani^{1*}

1. Department of Theology, Faculty of Theology, Payame Noor University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 286-301

Article history:

Received: 28 Mar 2026

Edition: 21 Apr 2026

Accepted: 10 May 2026

Published online: 22 Jun 2026

Keywords:

Taxation, Electronic Transactions, Electronic Commerce, Economic Jurisprudence, Economic Benefit.

Corresponding Author:

Mehdi Abdar Esfahani

Address:

Iran, Tehran, Payame Noor University, Faculty of Theology, Department of Theology.

Orchid Code:

0009-0007-7430-7311

Tel:

09133188874

Email:

abdar@pnu.ac.ir

ABSTRACT

Background and Aims: The taxability of transactions and contracts is one of the topics that has generated significant disagreements in Islamic jurisprudence and law. The present study attempts to examine the criteria for the taxability of electronic transactions from the perspective of economic jurisprudence.

Materials and Methods: The method of this article is analytical and descriptive, and the research tool is library.

Ethical Considerations: In writing this article, documented referencing and trustworthiness are the basis.

Findings: The abstract view of property and transactions does not consider matters that do not provide tangible goods or services as tax. This is if the transactions can create benefits for the provider and recipient, provide a service, have ownership, the competence of the parties to the transaction is clear, have legitimacy, and have economic benefits for the parties, they are considered tax, and these characteristics can be observed in electronic transactions.

Conclusion: Electronic transactions need support in terms of infrastructure and laws. Because according to jurisprudential approaches, the need of contemporary society for electronic transactions is evident. Electronic transactions are the future of the global economy and provide extensive services that also have benefits for individuals and the political system. Therefore, domestic laws and regulations, including the Electronic Commerce Law, need to be revised and aligned with electronic transactions in their new dimensions.

Cite this article as:

Abdar Esfahani, M. *Criteria for the Taxability of Electronic Transactions from the Perspective of Economic Jurisprudence*. Economic Jurisprudence Studies. 2026.

فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، دوره هشتم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۵

معیارهای مالیت بودن معاملات الکترونیکی از نظر فقه اقتصادی

مهدی آبدار اصفهانی*

۱. گروه الهیات، دانشکده الهیات، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: مالیت بودن معاملات و قراردادهای از جمله مباحثی است که در فقه و حقوق اسلامی اختلافات قابل توجهی پیرامون آن پدید آمده است. پژوهش حاضر تلاش دارد تا معیارهای مالیت بودن معاملات الکترونیکی را از منظر فقه اقتصادی بررسی نماید.

مواد و روش‌ها: روش مقاله حاضر تحلیلی و توصیفی و ابزار انجام پژوهش نیز کتابخانه‌ای است.

ملاحظات اخلاقی: در نگارش مقاله حاضر، ارجاع‌دهی مستند و امانتداری مبنا قرار گرفته است.

یافته‌ها: دیدگاه انتزاعی بودن مال و معاملات، اموری را که کالا یا خدمات محسوس ارائه نمی‌کنند، مالیت در نظر نمی‌گیرند. این در صورتی است که اگر معاملات بتوانند منافع برای ارائه دهنده و گیرنده آن ایجاد کنند، خدمتی ارائه کنند، مالکیت داشته باشند، اهلیت طرفین معامله مشخص باشد، مشروعیت جهت داشته و منافع اقتصادی برای طرفین داشته باشد، مالیت تلقی می‌شود که این خصائص در معاملات الکترونیکی قابل مشاهده است.

نتیجه: معاملات الکترونیکی از جهت زیرساختی و قوانین نیازمند حمایت هستند. زیرا حسب رویکردهای فقهی، نیاز جامعه معاصر به معاملات الکترونیکی محرز است. معاملات الکترونیکی آینده اقتصاد جهانی هستند و خدمات گسترده‌ای ارائه می‌کنند که منافع نیز برای افراد و نظام سیاسی در بر دارند. بنابراین قوانین و مقررات داخلی از جمله قانون تجارت الکترونیک نیازمند بازنگری و همسویی با معاملات الکترونیکی در ابعاد جدید آن است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۲۸۶-۳۰۱

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۰۸

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

واژگان کلیدی:

مالیت، معاملات الکترونیکی، تجارت الکترونیک، فقه اقتصادی، منفعت اقتصادی.

نویسنده مسئول:

مهدی آبدار اصفهانی

آدرس پستی:

ایران، تهران، دانشگاه پیام نور،
دانشکده الهیات، گروه الهیات.

تلفن:

09133188874

کد ارکید:

0009-0007-7430-7311

پست الکترونیک:

abdar@pnu.ac.ir

۱. مقدمه

معامله، قرارداد و تعاملات اقتصادی بخش جدایی‌ناپذیر زندگی بشر هستند که همواره با شکل و ساختار جدیدی هم از حیث نوع کالاها و خدمات و هم از حیث نحوه انجام آنان مواجه هستیم. به طوری که بحث در ارتباط با پذیرش یا عدم پذیرش ساختارهای جدید معاملات به افتراق و اختلاف در نظام های حقوقی مختلف منجر شده است. حتی در نزد اسناد بین‌المللی نیز رویکردهای واحدی در قبال پذیرش معاملات جدید وجود ندارد. در نظام حقوقی اسلام که برآمده از فقه و شریعت اسلام است، نگرش‌ها نسبت به پذیرش معاملات جدید نیز متفاوت است، طوری که طیفی از رد این معاملات و یا پذیرش آنان به شرط سازگاری با اصول و قواعد شرعی پدید آمده است. یکی از این دستاوردهای جدید، معاملات الکترونیکی است که در اشکال جدیدی از جمله قراردادهای هوشمند، معاملات اینترنتی و برخطر و... نمود پیدا کرده است. حسب این تحولات اقتصادی، مباحث فقهی و حقوقی پیرامون آنان شکل گرفته و برخی با تقلیل دادن معاملات به عینی بودن و ما به ازاء خارجی کالا و خدمات، از پذیرش آنان امتناع کرده‌اند. اما دیدگاههای دیگری نیز در این باره مطرح شده و بر ضرورت پذیرش دستاوردهای اقتصادی جدید از جمله معاملات الکترونیکی توجه نشان داده‌اند. رویکردهای اخیر، دامنه معاملات را فراتر از تحولات سنتی در نظر گرفته که باید برای پاسخگویی به مطالبات و نیازهای جدید اقتصادی از آنان بهره برد. بنابراین دامنه و شمولیت معاملات به مالکیت معنوی یا معاملاتی که در آنان از رمزگذاری و نشانه‌ها استفاده می‌شود، تسری پیدا کرده است که اقتصاد دیجیتالی و

الکترونیکی و معاملات برآمده از آن که دارای همین رویکرد هستند، نوع مهمی از تحولات اقتصادی بدون در نظر گرفتن معیار مکان و مواجهه فیزیکی و حضوری طرفین معامله با یکدیگر است.

بدین ترتیب شناخت جایگاه معاملات الکترونیکی از حیث مالیت داشتن و حمایت از آنان برای ورود و اثرگذاری بر اقتصاد جامعه اسلامی نیازمند بررسی و پرداختن به ابعاد مختلف آن است. به‌طور مشخص بیان کردن ارکان معاملات و قراردادهای و جست‌وجو پیرامون یافتن عناصر و نشانه‌های معامله در شکل حقوقی آن در نزد معاملات الکترونیکی از جمله اقدامات مهمی است که دلایل مالیت بودن یا نبودن معاملات الکترونیکی را نشان خواهد داد. از این منظر دو دیدگاه عمده وجود دارد که یکی مالیت بودن را قابل اطلاق بر معاملات الکترونیکی ندانسته و تنها به عینیت و خارجی بودن کالا و خدمات اشاره دارند. در مقابل برخی دیدگاهها، انتزاعی بودن کالا و خدمات را نیز به عنوان بخشی از فرایند مالیت در نظر داشته و معاملات برخط و هوشمند، رمزارزها و رمزنگاری شده‌ها را نیز در حوزه معاملات الکترونیکی در نظر گرفته و عناصر موجود در ارکان معامله را نیز در آن نشان می‌دهند. با توجه به رویکرد اخیر، بررسی صحت داشتن معاملات نیز منوط به اثبات مالیت آنان تلقی شده و این رویکرد به نوبه خود نیازمند آن است تا عناصر و ارکان معامله الکترونیکی از حیث مالیت بررسی شود. بدین معنا که هم با استناد به فقه و دستورات شریعت و هم با استناد به عرف و تحولات اقتصادی و اجتماعی و نیازهای آحاد مردم، قابلیت تطبیق مالیت معاملات الکترونیکی با معیارهای مطرح شده در ارکان معامله به بحث

نیز مدنظر قرار گیرد. بدین معنا که رعایت شروط و معیارهایی در معاملات از جمله صحت داشتن، مشروعیت جهت، منفعت اقتصادی برای طرفین و وجود رابطه داد و ستد از جمله معیارهایی است که معاملات الکترونیکی را به عنوان مالیت در نظر گرفته‌اند. به این دلیل که حمل شروط و معیارهای معاملات سنتی بر معاملات انتزاعی با توجه به دارا بودن ملاک و شاخص‌های معاملات اقتصادی معمول، پذیرفته شده است. بنابراین باید گفت از نظرگاه فقهی و حقوقی نیازمند اصلاح و بازنگری در رویکردها و قوانین هستیم تا بتوان با دوری کردن از تقلیل مالیت به معاملات سنتی، تنها عینیت خارجی برای لحاظ کردن مالیت ملاک نباشد و با دارا بودن معیارهای ارزشمندی، صحت و سودمندی معامله و داد و ستد اقتصادی، مالیت بودن معاملات الکترونیکی را مورد پذیرش قرار داد.

۵. بحث

۵-۱. معاملات الکترونیکی

ارتباط الکترونیکی از طریق ارسال داده‌پیام بین طرفین برقرار می‌شود و ممکن است در بستر اینترنت یا با استفاده از سازوکارهای ارتباطی دیگری انجام شود. به همین دلیل، نرم‌افزارهای رایانه‌ای که قابلیت پیشنهاد، پذیرش و تعیین شرایط و مفاد قراردادها را در فضای اینترنت فراهم می‌آورند، به عنوان بخش مهمی از قراردادهای الکترونیکی در نظر گرفته می‌شوند. در معاملات الکترونیکی، مواردی مانند نوشته الکترونیکی، امضاء الکترونیکی و دلیل الکترونیکی مطرح است (ربانی موسویان، ۱۴۰۰: ۱۸۸). با توجه به این موضوع، به نظر می‌رسد قراردادها و معاملات الکترونیکی که امروزه بیشتر از طریق رایانه و با استفاده از اراده افراد در این محیط

گذاشته شود. هدف مقاله حاضر نیز بررسی معیارها و شاخص‌های مالیت معاملات الکترونیکی است. پرسش محوری این است که معاملات الکترونیکی کدام یک از شرایط و معیارهای مالیت را از منظر فقه و حقوق اسلامی دارا هستند؟

۲. ملاحظات اخلاقی

در نگارش مقاله حاضر، اصول و قواعد اخلاقی نگارش از جمله ارجاع‌دهی، استفاده دقیق و علمی از منابع مدنظر نویسندگان بوده است.

۳. مواد و روش‌ها

روش مورد استفاده در پژوهش حاضر توصیفی تحلیلی و ابزار انجام پژوهش کتابخانه‌ای، مراجعه به متون فقهی، منابع اسنادی و قوانین است.

۴. یافته‌ها

معاملات الکترونیکی به لحاظ سرعت، مکان انجام معاملات و ابزارهای مورد استفاده برای معامله میان طرفین، با نظام معاملات سنتی متفاوت است. اما این تفاوت باعث نمی‌شود تا از اطلاق مال بودن به معاملاتی که در بستر الکترونیکی شکل می‌گیرند، صرف‌نظر کرد. به این دلیل که شکل معاملات در حال دگرگون شدن است و نظام حقوقی نیز می‌بایست متناسب با نیازها و تحولات اقتصادی، معیارهای پذیرش معاملات الکترونیکی را از حیث نوع معاملات و تطبیق با معیارهای کلی شرعی و حقوقی مورد ارزیابی قرار دهد. از منظر فقهی باید گفت که رویکردهای عینی‌نگر، مالیت را به اشیاء، کالا و خدمات محسوس تقلیل داده‌اند و نگرشی محدود هم از نظر فقهی و هم از نظر حقوقی ایجاد کردند. اما با تحولات در ابزارهای معاملاتی از یکسو و نیاز جامعه به تسهیل و تسریع در امور اقتصادی از سوی دیگر باعث شده تا معاملات الکترونیکی در فقه اقتصادی و به تبع آن در نظام حقوقی اسلام

تنظیم می‌شود، با اصول و قواعد شرعی در خصوص ایجاب و قبول تضاد نخواهند داشت (ناصر و صادقی، ۱۳۹۸، ۲۶۶). هرچند برای تحقق این شرایط نیازمند تطبیق این معاملات با اصول و قواعد شرعی است. از جمله اینکه دارای ارزش اقتصادی باشند؛ افراد در قبال آنان، وجه یا مالی پرداخت کنند؛ سودمند باشند و استفاده از آنان نیز معقول و پذیرفتنی باشد. در همین زمینه قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ نیز به معیارهای مالیت بودن داده‌های رایانه‌ای اشاره کرده یا از این قانون قابل استنباط هستند.

اگرچه این نوع معاملات از لحاظ ظاهری با معاملات سنتی تفاوت دارد، اما از نظر مبانی فقهی تابع همان اصول کلی است و تنها در مواردی که موضوع معامله نوپدید باشد، نیاز به بررسی و اجتهاد تازه وجود دارد. از این‌رو، بیشتر قواعدی که فقها در خصوص معاملات سنتی بیان کرده‌اند، در خصوص معاملات الکترونیکی نیز جاری است (محمدی، ۱۳۹۲: ۴۵). بنابراین رعایت ارکان معامله، صحت و جهت مشروعیت آنان و ارائه خدمات و ارزش داد و ستد از جمله مواردی است که در معاملات الکترونیکی نیز صادق است. با این حال معامله الکترونیکی دارای شرایط خاصی است که از جمله، طرفین قرارداد می‌توانند بدون وابستگی به مکان و زمان مشخص، اراده‌های متفاوت خود را به یکدیگر منتقل کرده و بر این اساس، سبب ایجاد قرارداد شوند. اصولاً در قراردادهایی که در زمان انعقاد، طرفین حضور فیزیکی متقابل نداشته و در یک جلسه روبه‌رو قرار نمی‌گیرند، فقدان رابطه مادی و فیزیکی یا حتی ارتباط ذهنی و فکری مستقیم میان آنان وجود دارد. به چنین قراردادهایی، «قراردادهای منعقد از راه دور» اطلاق می‌شود. یکی از

ویژگی‌های اساسی قراردادهای الکترونیکی نیز همین امر است که الزاماً از طریق ابزارها و بسترهای الکترونیکی یا در محیط دیجیتال و بدون حضور فیزیکی متقابل طرفین منعقد می‌شود (الدسوقی، ۲۰۰۳: ۷۲). حتی وجود طرفین در یک فضای الکترونیکی نیز به معنای حضور واقعی و فیزیکی آنان تلقی نمی‌شود. با توجه به این توصیف، می‌توان قرارداد الکترونیکی را در زمره قراردادهای منعقد از راه دور دانست (ممدوح ابراهیمی، ۲۰۰۵، ۲۱). با وجود این، انعقاد قراردادهای الکترونیکی میان اشخاص غایب از یک مجلس واحد، مسائل و چالش‌های خاص خود را نیز به همراه دارد. از جمله این مشکلات می‌توان به عدم دسترسی کافی طرفین به اطلاعات لازم درباره هویت یکدیگر، دشواری در احراز سلامت و صحت اراده طرفین هنگام انعقاد قرارداد، چگونگی اثبات قرارداد و نحوه استناد به دلایل الکترونیکی اشاره کرد که همگی از مسائل مطرح و مهم در حوزه قراردادهای الکترونیکی به شمار می‌آیند.

اما از نظر حقوقی، قراردادهای الکترونیکی نیازمند تطابق با معیارهای حقوقی برای قرار گرفتن در زمره معاملات هستند. در خصوص زمان تحقق قبول، چهار راهکار اصلی مطرح شده است که عبارت‌اند از: زمان ارسال قبول، زمان اعلام قبول، زمان وصول قبول و زمان آگاهی ایجاب‌کننده از قبول. در حقوق مدنی ایران و مطابق مفاد ماده ۱۹۱ قانون مدنی، عقد زمانی محقق می‌شود که قصد انشا با امری که دلالت بر آن قصد داشته باشد، همراه گردد. این برداشت، بیش از آنکه بر تطابق ظاهری ایجاب و قبول تکیه داشته باشد، بر مفهوم موسع اعلام قبول استوار است (قاسم‌زاده، ۱۳۸۵: ۶۸). با این حال، برخی از نویسندگان حقوق مدنی با پذیرش نظریه «اعلام قبول»،

۵-۲. معیارهای مال بودن معاملات الکترونیکی

معاملات الکترونیکی در سال‌های اخیر و به مدد گسترش اینترنت، بخش قابل توجهی از اقتصاد جهانی را به تسخیر خود درآورده‌اند. مواردی متعدد از مصادیق معاملات الکترونیکی پدید آمده که شامل: رمز ارزها، رمز دارایی‌ها، رمزینه‌ها، رمز ارزش‌ها، ارزهای مجازی و ارزهای دیجیتال می‌باشد. بنابراین نوع جدیدی از پول و دارایی به نظام پولی و مالی جهان عرضه شده که نیازمند سازگاری و تطبیق با معیارهای مالیت است. به هر حال بررسی و ارزیابی مالیت معاملات الکترونیکی، از این جهت دارای اهمیت است که فرصت‌ها و تهدیدات جدید و بالقوه را شناسایی کرده که در غیر این صورت و فقدان تصمیم‌گیری مطلوب و قانونگذاری در این زمینه باعث از دست رفتن فرصت‌ها شده و تهدیدات بالفعلی ایجاد می‌شود (کشاورزی و همکاران، ۱۴۰۱: ۸۰). بنابراین اثبات مالیت در معاملات، اقدام حقوقی و قانونی متناسبی را می‌طلبد که بتوان یک معامله الکترونیکی را نیز به عنوان مالیت در نظر گرفت و از نظر حقوقی، حقوق متعاملین را در چارچوب آن بررسی نمود. بر این اساس هم برای شناسایی فرصت‌ها و رفع تهدیدات و هم از منظر استفاده از شرایط جدید برای بهبود وضعیت اقتصادی و جلوگیری از نابسامانی در تصمیم‌گیری اقتصادی دولت و شهروندان، بررسی معیارهای مالیت بودن معاملات ناشی از تبادلات الکترونیکی ضرورت دارد که در ادامه به ابعاد آن پرداخته می‌شود.

ارسال قبول را از حیث منطقی و عملی مناسب‌تر می‌دانند (صفایی، ۱۳۸۶: ۷۶). از این رو، از منظر قانونی می‌توان گفت که زمان انعقاد معاملات در رویه الکترونیکی هم از جهت نوع ابزارها و هم از جهت سرعت تفاوت چشمگیری با معاملات سنتی داشته که در نهایت به تمیز آنان از معاملات سنتی منجر شده است. اعتبار زمان انعقاد قراردادهای الکترونیکی، هرچند در چارچوب قواعد عمومی حاکم بر قراردادهای در حقوق مدنی و رویه‌های عرفی قابل تحلیل است، اما با توجه به ویژگی‌های خاص ارتباطات الکترونیکی و مقررات ویژه‌ای که قانون‌گذار به‌طور صریح در قانون تجارت الکترونیکی پیش‌بینی کرده، از وضعیت متفاوتی برخوردار است. بر این اساس، در قراردادهای الکترونیکی، لحظه ارسال قبول الکترونیکی به‌عنوان زمان انعقاد قرارداد شناخته می‌شود. قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ به‌صراحت مقرر می‌دارد که اعتبار ارسال داده‌پیام منوط به ورود آن به یک سیستم اطلاعاتی خارج از کنترل اصل‌ساز یا قائم‌مقام وی است. از حیث اعتبار و قابلیت استناد داده‌پیام نیز باید یادآور شد که این قانون، داده‌پیام را در حکم نوشته دانسته و در ماده ۶ نیز به این موضوع تصریح کرده است. به هر حال باید گفت که طرفین معاملات الکترونیکی که در فضای مجازی منعقد می‌شوند، معمولاً دارای نشانی‌هایی نظیر وب‌سایت، نشانی پست الکترونیکی یا عضویت در یک سیستم ارتباطی هستند و امروزه در نظام اسلامی نیز از آنان استفاده می‌شود، هرچند که محل بحث فراوان هستند.

۵-۲-۱. انتفاعی بودن یا سودمندی کالا

و خدمات

در فقه امامیه عقیده کلی در ارتباط با معامله بر این است که عوضین می‌بایست ارزش داد و ستد داشته باشند (انصاری، ۱۴۱۱، ۱۱۰؛ نائینی، ۱۴۱۳ق: ۳۳۹). یعنی اینکه معامله باید برای طرفین سود داشته باشد و یا خدمات و کالایی رد و بدل شود تا بتوان نام معامله بر آن اطلاق نمود. داده‌ها و معاملات الکترونیکی هرچند در فضای مجازی، و بیشتر در بستر رایانه و یا از طریق اینترنت معامله می‌شوند، اما مالکیت آنان همانند اجسام و مالکیت از نوع فیزیکی نیست. برای مثال طراح یا خالق یک لباس می‌تواند با استدلال به اینکه طرح‌ها و علائم تجاری به وی تعلق دارند، خود را مالک بداند یا اینکه فرد دیگری می‌تواند از صورت «فیزیکی» همان اقلام لباس، خود را صاحب آن معرفی نماید (Erlank, 2012: 221). اما آنچه باعث تمایز مالکیت از نوع داده‌های الکترونیکی و یا نوع خاص آن که در بستر اینترنت می‌شود، برآمدن از تفکر، ایده و خلاقیت و جنبه نامحسوس بودن آن است که ترکیبی از کدهای کامپیوتری است که توسط قانون مالکیت فکری حمایت می‌شوند (پناهی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۸). بنابراین اگر مالیت کالاها، خدمات یا نوآوری‌های برآمده از داده‌های الکترونیکی اثبات شود، معامله با آنان در شرایطی که ارکان یک عقد در آنان جاری شود، مشکلی ندارد. با در نظر داشتن این مورد که مالکیت در این معاملات از نوع معنوی است (اسکینی و مهربخش، ۱۳۹۴: ۳۸۳). یعنی اینکه جنبه مادی ندارند یا اینکه آثار برآمده از آنان در یک بستر الکترونیکی و از راه دور صورت می‌گیرد که خود نشانه اصلی معامله داده‌های الکترونیکی است و به شکل دیگری برای افراد

سودمند هستند و خدمات را ارائه می‌کنند. بنابراین به این دلیل که مالیت داده‌های الکترونیکی از جمله مواردی نظیر پول‌های دیجیتال یا رمز ارزها اثبات شده است، می‌توان مورد استفاده قرار داد و از نظر فقه اسلامی، رمزارزهایی نظیر بیت کوین نیز حلال هستند و مورد قبول اسلام هستند (Abu-Bakar, 2018: 43). در این صورت اگر مردم برای استفاده از آنان تلاش نمایند یا هزینه‌ای برای بدست آوردن آنان نیز صرف کنند، نشانگر ارزشمند بودن آن کالا یا خدمات محسوب شده و چون این خصیصه ارزشمند بودن منجر به تقاضا برای آن شده و حتی کمیاب می‌شوند، در زمره امور و کالاهای قابل معامله لحاظ می‌شوند و احکام فقهی نیز به صحت آنان حکم می‌دهد. بنابراین داشتن شرایط معامله منجر به صحت معامله شده که بخشی از فرایند تلقی نمودن مالیت معاملات الکترونیکی است.

در همین راستا حقوق اسلامی نیز با در نظر داشتن چهار رکن عقد یعنی رضایت، اهلیت، مشروعیت و انتفاعی بودن یا ارزش داشتن معیارهایی برای معاملات لحاظ کرده است (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۲۱۳)، اصول کلی برای مشروع بودن معامله در هر شرایطی را مطرح کرده است. بنابراین اگر عناصر و ارکان یاد شده در یک معامله دیده شوند، می‌توان نسبت به صحت آن حکم داد. از جنبه مالیت نیز بند سوم از ماده ۱۹۰ و ماده ۲۱۵ قانون مدنی، مالیت مورد معامله را از شروط معامله تلقی می‌کنند. یعنی اینکه ارزش داد و ستد داشته باشد و این در صورتی است که تحصیل و دستیابی به آن، مبادلات صورت گیرد و منفعتی نیز در میان باشد. بنابراین از نظر حقوقی نیز باید به جنبه منفعت داشتن و

مختلف در بستر الکترونیکی که فضا را برای مشارکت متقاضیان فراهم نمی‌کند، مشروعیت ندارند و هم از نظر شرعی و هم از نظر عرفی اطلاق مالیت بر آنان صحیح نیست. بنابراین برای اطلاق مالیت به معاملات الکترونیکی می‌بایست کالا یا شیء و یا خدمات مورد معامله، رقابت‌پذیر باشند و امکان استفاده متقاضیان و داوطلبان نیز فراهم شود.

۵-۲-۳. قابلیت ارزش‌گذاری و معامله با مال الکترونیکی

در نگرش موافقان به معاملات الکترونیکی این بحث مطرح است که اگر معاملات یاد شده ارکان عقد را رعایت نمایند و برای مشتریان ارزشمند باشند، امکان اینکه بتوانند در قالب معامله مورد استفاده قرار گیرند، وجود دارند. بنابراین در معاملات الکترونیکی این اصل به عنوان یک ملاک مطرح است که می‌بایست دارای ارزش مالی باشد و افراد نیز برای پرداخت مال اقدام نمایند (خطیبی، ۱۴۰۲: ۷۸). با پذیرش این دیدگاه و ملاحظات مربوط به رعایت ارکان معامله و عقد، باید گفت که داده‌های الکترونیکی از جمله رایانه‌ای از جهت مالیت، دارای مالیت اعتباری هستند و اگرچه در اعتبار و ارزش واقعی آنان اختلاف وجود دارد، اما از جهت اینکه مالیت آن از نوع اعتباری است، می‌توان ارزش‌گذاری و قیمتی بودن آنان از جمله ارزش‌های دیجیتال را به عنوان مال بودن آنان لحاظ نمود (آذری و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۱۸). بنابراین مالیت به عنوان بنیان معامله در نظام اقتصادی اسلامی و نگرش فقهی پشتوانه استفاده از داده‌های رایانه‌ای را فراهم نموده که خود نیازمند رعایت ملاحظات بعدی مربوط به پذیرش آنان در قالب مالیت بودن و یا معامله است که می‌تواند طیفی از رمزارزها،

ارزش معامله داشتن یک کالا نیز نگاه کرد که اگر این رویه در عرصه داده‌های رایانه‌ای نیز حاکم باشد، معامله با آن نیز مشکلی ندارد.

۵-۲-۲. رقابت‌پذیر بودن کالای معامله شده

رقابت‌پذیری از جمله ارکان معاملات است که به معنای ارزشمندی آن مال بوده و افراد برای دستیابی به آن تلاش می‌کنند یا هزینه‌ای در قبال آن پرداخت می‌کنند. حسب این رویکرد منظور از مالیت داشتن شیء این است که مطابق عرف و عقلاء در ازای آن شیء مال پرداخت گردد و عقلاً برای به دست آوردن آن با یکدیگر رقابت می‌کنند و به این دلیل است که نسبت به آن رغبت معاملاتی دارند (موسویان و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۹). در این صورت اگر معاملات الکترونیکی و رایانه‌ای تنها در فضای مجازی و بدون اینکه رقابتی واقعی میان خریداران آن محصول یا کالای ارائه شده وجود داشته باشد، انجام شوند، مشروعیت نداشته و اطلاق مالیت بر آنان صحیح نیست. رقابت‌پذیر بودن باعث می‌شود که یک فایده قابل اعتنا در کالا یا خدمات پدیدار گردد و نفع نوعی در آن وجود داشته باشد که برای عرف قابل فهم و پذیرش باشد؛ این فایده می‌تواند موقتی یا دائمی باشد و تفاوتی ندارد که از این فایده تمام مردم بهره‌مند شوند یا گروه خاصی از آن منتفع شوند (الهام و میرزاخانی، ۱۴۰۳: ۳۴۶). بنابراین وقتی ارزشمندی در داده‌های رایانه‌ای یا خدمات ارائه شده از آنان وجود داشته باشد، معاملات مرتبط با آنان نیز ارزشمند خواهد بود و رقابت برای به دست آوردن آن جهت استفاده نیز ایجاد می‌شود که خود از نشانه‌های مالیت بودن آن شیء یا کالا یا خدمات ارائه شده است. از این‌رو است که معاملات مرتبط با قراردادهای

امضاهای الکترونیکی، عقود الکترونیکی و ... را در برگیرد. اما به طور مشخص باید گفت از جهت اینکه داده‌های رایانه‌ای نظیر معاملات و دارایی‌های سنتی دارای ارزش و اعتبار هستند، مراقبت از آنان نیز مدنظر است. بنابراین وقتی مالی با هر ماهیت و خصوصیتی، قابلیت مراقبت دارد، از منظر شرعی، همین حکم برای داده‌های رایانه‌ای نیز جاری است. بنابراین کاربران و صاحبان داده‌های رایانه‌ای از جمله ارزهای دیجیتال موظف هستند از داده‌های خود مراقبت نمایند (فرجی، ۱۳۸۹: ۹۱۲). بنابراین مراقبت و حفاظت از این دارایی که در قالب کیف‌های پول دیجیتال یا رمزگذاری سراسری لحاظ شده است، به معنای آن است که از نظر رعایت حقوق افراد دارای ایمنی هستند و هر مالکی می‌بایست به شیوه امن از دارایی‌ها و اموال خود مراقبت نماید. ضمن اینکه آنچه مورد داد و ستد واقع می‌شود، باید در اختیار خریدار قرار گیرد و در هر جایی از جمله کیف پول، حساب‌های کاربری و... نگهداری می‌شوند، باید توسط فرد قابل دسترس باشند و امکان معامله با آن را داشته باشد تا بتوان نسبت به تعیین ارزش آن اقدام نمود.

بستر اینترنت نیز محل معامله بین دو شخص یا بیشتر است که خود به معنای وقوع عقد است، با این تفاوت که در زمان حاضر هستند، اما از نظر مکانی غایب هستند. در هر صورت در فقه نیز سازوکارهایی برای ارتقای شرایط حقوقی جهت حمایت از تجارت در بستر الکترونیک و اینترنت انجام شده است که این به معنای رشد چشمگیر و اهتمام به انجام این معاملات است که از شیوه حضوری به شیوه غیرحضوری تغییر ماهیت پیدا کرده است (خانی و مریوانی، ۱۳۹۵: ۱۱۱). بنابراین اگر در بستر مجازی یا الکترونیکی، رضایت طرفین

در معاملات جلب شده باشد و اقدام به عقد نمایند، تردیدی در صحت معامله وجود ندارد و رکن رضایت محقق شده است و تنها ماهیت و سازوکارهای معامله از سنتی به رایانه‌ای و الکترونیکی تغییر یافته که نشانه اصلی آن غیرحضوری بودن و نامحسوس بودن آن است. بدین ترتیب در ارتباط با قصد و رضای طرفین معامله این دیدگاه قابل بیان است که مخاطب (متعاملین) ایجاب را رد نکرده باشند؛ هر دو طرف الفاظ ایجاب و قبول را شنیده باشند و موافقت قبول و ایجاب نیز ملاک است (عبدلی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۳۲). در ارتباط با بحث رضایت و قصد طرفین نیز در معاملات داده‌های الکترونیکی و رایانه‌ای می‌توان به ماده ۴۳ از قانون تجارت الکترونیک استناد کرد. به موجب ماده یاد شده: «تامین‌کننده نباید سکوت مصرف‌کننده را حمل بر رضایت وی کند». دلیل رضایت طرف، نه حتی سکوت و بی‌طرفی وی برای صحیح دانستن معامله، تأکیدی است که قانونگذار در این موارد به رضایت طرفین به دلیل کاربردی بودن آن کالا یا خدمات در معامله اعطا کرده که می‌بایست به صورت فعالانه در آن مشارکت داشته باشند تا جنبه معامله به خود گیرد.

۵-۲-۴. اهلیت طرفین معامله الکترونیکی

اهلیت نیز در معاملات الکترونیکی از جمله در معاملات مبتنی بر داده‌های رایانه‌ای نیز بدان معناست که امروزه در شرایطی که تجارت الکترونیک و معاملات در بستر اینترنت رشد قابل توجهی داشته و افراد با ملیت‌های مختلف در بستر اینترنت اقدام به انجام معاملات می‌نمایند، فقه اسلامی نیز تلاش دارد تا با نوآوری و مذاقه در معاملات جدید، سازوکارهایی را بیان کند. بدین معنا که شرایط عقد در معاملات را بیان

نمودند که از جمله شرایط عقد و معامله را اهلیت متعاقدين و صلاحیت انشاء توسط طرفین در زمان انشاء ایجاب و قبول فاصله زمانی بین آنها دانسته شده است (شیخ انصاری، ۱۴۱۵، ج ۳: ۱۷۷). علاوه بر این، در فقه اسلامی شرایط و معیارهای اهلیت بیان شده است که از جمله به موانع آن از جمله کودکی، دیوانگی، سبک عقلی و غفلت اشاره شده که موانع اهلیت هستند. در هر صورت از نظر فقهی، اهلیت به دو قسم: اهلیت وجوب و اهلیت اداء قابل تقسیم‌بندی است. این تقسیم‌بندی هرچند به معنای تفکیک حقوق و تکالیف افراد از حیث اهلیت در معامله یا تملک بر چیزی است، اما نشان دهنده معیارهایی برای شناسایی اهلیت افراد اعم از حقیقی و حقوقی و همچنین سازوکارهایی برای تمیز حقوق و تکالیف آنان است. بنابراین بحث مالکیت، احراز مالکیت و اهلیت در انواع معاملات و تجارت حائز اهمیت است که با توجه به تغییر و تحولات صورت گرفته در انواع معاملات، پی بردن به نقش اشخاص حقیقی و حقوقی، حقوق و تکالیف آنان و یا میزان بهره‌مندی افراد از تجارت صورت گرفته، قواعد و سازوکارهایی در فقه بیان شده است. به عنوان نمونه در احادیث آمده است که هرکس قسمتی از زمینی را آباد کند، برای تملک آن سزاوارتر است (فیض کاشانی، ۱۳۶۹، ج ۱۰: ۱۳۱). این بدان معناست که در عصر تجارت الکترونیک و در بستر اینترنت نیز شناخت مالک، حقوق و تکالیف، نحوه احراز اهلیت وی و همچنین حقوق متعاملین در بستر اینترنت نیز مورد توجه فقه اسلامی است. بنابراین اهلیت افراد، دارا بودن شرایط اهلیت و همچنین تغییراتی که به تناسب زمان صورت می‌گیرد، دغدغه فقها و اسلام شناسان نیز می‌باشد که البته هم در قالب اصول و قواعد فقهی و هم در

قالب عقود اسلامی، حقوق تجارت و یا معاملات و ... نیز نمود پیدا می‌کند. در حقوق داخلی نیز بحث اهلیت به نحوی به وظایف، تکالیف و مسؤولیت طرفین معامله پرداخته است. از جمله در بندهایی از ماده دوم قانون اخیرالذکر در ارتباط با اهلیت آورده است:

س - «مصرف کننده» هر شخصی است که به منظوری جز تجارت یا شغل حرفه‌ای اقدام می‌کند؛

ع - «تامین کننده» عبارت از شخصی است که بنا به اهلیت تجاری، صنفی یا حرفه‌ای فعالیت می‌کند (قانون تجارت الکترونیک).

بنابراین قانونگذار با اشاره به مصرف کننده و تأمین کننده به شناسایی افراد یا متعاملین در معامله و وظایف آنان اشاره دارد. به همین دلیل در ماده ۷ از قانون تجارت الکترونیک چنین آورده شد: «هرگاه قانون، وجود امضاء را لازم بداند امضای الکترونیکی مکفی است.» این بدان معناست که قانونگذار جهت شناسایی و پی بردن به حقوق و تکالیف طرفین معامله، سازوکارهای قانونی را بدون ملاحظات فردی، در نظر گرفته است.

در ارتباط با معین بودن موضوع نیز ماده ۳۳ قانون تجارت الکترونیک چنین آورده است: «فروشنندگان کالا و ارائه‌دهندگان خدمات بایستی اطلاعات موثر در تصمیم‌گیری مصرف‌کنندگان جهت خرید و یا قبول شرایط را از زمان مناسبی قبل از عقد در اختیار مصرف‌کنندگان قرار دهند.» حداقل اطلاعات لازم، شامل موارد زیر می‌باشد:

الف- مشخصات فنی و ویژگی‌های کاربردی کالا و یا خدمات؛

ب- هویت تأمین‌کننده، نام تجاری که تحت آن نام به فعالیت مشغول می‌باشد و نشانی وی؛

ج- آدرس پست الکترونیکی، شماره تلفن و یا هر روشی که مشتری در صورت نیاز بایستی از آن طریق با فروشنده ارتباط برقرار کند؛

د- کلیه هزینه‌هایی که برای خرید کالا بر عهده مشتری خواهد بود (از جمله قیمت کالا و یا خدمات، میزان مالیات، هزینه حمل، هزینه تماس؛

ه- مدت زمانی که پیشنهاد ارائه شده معتبر می‌باشد؛

و- شرایط و فرایند عقد از جمله ترتیب و نحوه پرداخت، تحویل و یا اجرا، فسخ، ارجاع، خدمات پس از فروش.

بنابراین شرایط مرتبط با معین بودن موضوع توسط قانون تجارت الکترونیک بیان شده است که گواهی بر قابلیت معامله بودن قراردادهای مرتبط با داده‌های الکترونیکی از جمله رایانه‌ای است. طرفین معامله الکترونیکی باید قابل شناسایی باشند و این از جمله ویژگی‌های مشترک معاملات سنتی با الکترونیکی است که نمی‌توان تنها در یک فضای مبهم و بدون وجود یا اعلام حضور متعاملین، معامله را قطعی دانست. بر این اساس هر نوع فعالیت در فضای الکترونیکی نیازمند شناسایی بودن طرفین معامله و همچنین وجود سازوکارهای فنی برای ارتباط آنان جهت نهایی کردن مفاد معامله است.

۵-۲-۵. مشروعیت جهت معامله

مشروعیت جهت معامله به معنای اعتبار بخشی به یک معامله و مال است که بدون داشتن شرایطی از جمله هدف روشن و مطابق با رویکرد شرع قابل پذیرش نیست. در ارتباط با مشروعیت جهت معامله نیز قانونگذار در فصل حمایت از علائم تجاری و ماده ۶۶ چنین آورده است: «به منظور حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان و تشویق

رقابت‌های مشروع در بستر مبادلات الکترونیکی استفاده از علائم تجاری به صورت نام دامنه و یا هر نوع نمایش بر خط علائم تجاری که موجب فریب یا مشتبه شدن طرف به اصالت کالا و خدمات شود ممنوع و متخلف به مجازات مقرر در این قانون خواهد رسید». بنابراین مشروعیت معاملات در داده‌های رایانه‌ای نیازمند درک شرایط و بستری است که معاملات در آن رخ می‌دهند. یعنی اینکه تجارت الکترونیکی شیوه خاصی از مبادلات تجاری است که در آن اشخاص به جای تبادلات فیزیکی یا تماس مستقیم به صورت الکترونیکی تعامل می‌کنند. از این منظر، مفاهیم مصطلح در تجارت الکترونیکی نیازمند پشتوانه قانونی و حقوقی متمایزی است که بتواند اشخاص را در بستر معاملات الکترونیکی شناسایی و یا بر عقود میان آنان سازوکاری ایجاد نماید (حیدری، ۱۳۹۳: ۱۹). بنابراین معاملات الکترونیکی از جمله معاملات در بستر داده‌های رایانه‌ای، تنها شیوه و سازوکارها را تغییر داده است، اما از جهات متعددی، مشروعیت لازم برای انتفاع طرفین معامله در آن مشهود است. برای حمایت از این اصل و مشروعیت بخشیدن به حمایت از مصرف‌کنندگان و رقابت مشروع، قانون جرایم رایانه‌ای نیز به مجازات افرادی مربوط است که مقررات مربوطه را نادیده بگیرند. بنابراین جرم‌انگاری در حوزه داده‌های رایانه‌ای اقدامی است که در راستای بهبود وضعیت موجود و حمایت از دستاوردهای اقتصادی داده‌های رایانه‌ای صورت می‌گیرد که معاملات الکترونیکی اعم از این معاملات است و می‌تواند قوانینی را به حوزه اقتصادی جامعه اسلامی وارد نماید.

ضمن اینکه مشروع بودن معامله از حیث رد و بدل شدن کالای با ارزش نیز بخشی از رویکرد

۶. نتیجه

معاملات الکترونیکی بخش مهمی از اقتصاد معاصر را تشکیل می‌دهند که علاوه بر به حاشیه رفتن حاکمیت دولت بر اقتصاد یا تضعیف آن، ساختار، نهادها و اشخاص حقیقی و حقوقی متعددی را بر عرصه درآمدها و مدیریت اقتصادی جوامع ایجاد کرده است. اقتصاد الکترونیکی یا دیجیتالی که طیف متعددی از معاملات هوشمند، رمز ارزها و رمزنگاری‌ها را در بر می‌گیرد، هم مبتنی بر اینترنت و هم به شیوه‌های تبادل اطلاعات دیگری صورت می‌گیرد. اما از منظر فقهی و حقوقی، مالیت بودن معاملات الکترونیکی نیازمند تطبیق آن با ارکان معامله از جمله سودمند بودن، اهلیت، مشروعیت و انتفاعی بودن و قابلیت داد و ستد است که با بررسی انجام شده روشن شد که معاملات قابل تقلیل به اشیاء عینی و بیرونی نیستند. بنابراین قائل شدن به معاملات انتزاعی و تطبیق آنان با معیارهای یاد شده، نشان دهنده مالیت بودن آنان است. بدین ترتیب باید گفت که معاملات الکترونیکی به دلیل وابستگی قابل توجهی که اقتصاد معاصر به ابزارهای الکترونیکی دارد، قابل کتمان یا ناپدید شدن نیستند. از این رو باید گفت که استفاده از این معاملات اگر سودمند باشند؛ منجر به ارائه کالا و خدمات برای استفاده کنندگان و خریداران آن شود؛ در قبال دریافت خدمات و کالا، پول و یا معادل آن معامله صورت گیرد و مشکلی را برطرف نماید، اطلاق مال بر آن جایز است و رویکرد محدود نسبت به مالیت دربرگیرنده تحولات اقتصاد دیجیتال و مبتنی بر دستاوردهای الکترونیکی در عرصه اقتصادی و مدیریت جامعه نیست.

فقهی و حقوق اسلامی است. یعنی همه ابعاد معامله، یعنی موضوع معامله، متعاملین، جهت معامله از منظر مشروعیت داشتن در وضعیتی باشند که حتی نبود یکی از آنان به منزل شرط ابطال عقد است (نائینی، ۱۴۱۳، ۴۶۹، یزدی، ۱۴۰۹ق، ۵۷۶). این موضوع درباره معاملات داده‌های رایانه‌ای نیز صادق است؛ یعنی مشروع بودن جهت معامله باید در معامله قید شود و اگر خلاف آن اثبات شود، معامله الکترونیکی از جهت مالیت نامشروع است. ضمن اینکه باید گفت مفهوم "جهت" در قراردادهای و معاملات، به انگیزه و نیت اصلی طرفین از انجام یک عمل حقوقی اشاره دارد؛ به عبارت دیگر، جهت، همان داعیه‌ای است که موجب رضایت یک طرف به انجام معامله می‌شود (سلطانی، ۱۳۹۰: ۳۸). در حقوق مدنی ایران، این مفهوم در ماده ۲۱۷ قانون مدنی به طور واضح مورد اشاره قرار گرفته است. طبق این ماده: «در معامله لازم نیست که جهت آن تصریح شود، ولی اگر تصریح شده باشد، باید مشروع باشد و الا معامله باطل است.» این اصل تأکید دارد که اگرچه در اصل بیان علت و انگیزه یک قرارداد ضروری نیست، در صورتی که طرفین به طور صریح یا ضمنی به جهت قرارداد اشاره کنند، آن جهت باید مشروع و قانونی باشد تا قرارداد از نظر حقوقی معتبر باقی بماند. از این رو جهت معامله در قراردادهای الکترونیکی مطابق ماده ۲۱۷ ق.م باید مشروع باشد تا از صحت ارکان معامله نیز اطمینان پیدا کرد. معامله‌ای که دارای مشروعیت باشد، باید سوق یافتن افراد به سمت آنان می‌شود، ارزشمندی خاصی پیدا می‌کنند و افراد حاضر هستند در قبال آن نیز پول یا مال پرداخت کنند که تکمیل کننده ارکان معامله نیز خواهد بود.

چه به صورت گسترده و در بستر اینترنت و یا محیط الکترونیک انجام شود، نیازمند وجود سازوکارهایی هستند تا در چارچوب آن بتوان ابعاد مختلف فعالیت اشخاص را شناسایی و برای هریک حقوق و تکالیفی صادر نمود.

۷. سهم نویسندگان

نویسندگان مقاله به صورت برابر و مشترک مقاله را نگارش کرده‌اند.

۸. تضاد منافع

در مقاله تضاد منافی وجود ندارد.

به هر صورت باید نتیجه گرفتن که تجارت الکترونیکی مبتنی بر اطلاعات و جریان اطلاعات است و از این رو بدلیل عدم حضور فیزیکی افراد برای تعامل اقتصادی یا عقد قرارداد، ابهامات و حتی نگرانی‌های متعددی حول آن مطرح می‌شود. اما این نگرانی نباید منجر به نادیده گرفتن دستاوردهای آن برای توسعه اقتصادی در جامعه اسلامی شود، بنابراین در وهله اول نیازمند یک نظام و ساز و کار حقوقی مدون در عرصه معاملات الکترونیکی از جمله معاملات و قراردادهای مرتبط با آن یعنی معاملات برخط و هوشمند است، زیرا طرح چنین ابزارهای پیچیده‌ای، بدون وجود یک نظام حقوقی مدون بی معناست. بدین ترتیب برقراری یک روش الکترونیکی تجارت کارآمد با همه قابلیت‌ها و توانایی‌هایش مستلزم وجود قوانین متعدد است. در نهایت اینکه تلقی مالیت از معاملات الکترونیکی با این شواهد تقویت می‌شود که معاملات تجاری در بستر اینترنت که در واقع اشاره به همان قراردادهای الکترونیکی و یا از راه دور دارد، ناظر بر جنبه‌های مختلف معاملات الکترونیکی نظیر عرضه کالا و خدمات برای دعوت به انعقاد قرارداد، منتفع شدن طرفین معامله از انجام آن، مشروعیت داشتن معامله از منظر دستورات شرعی، سفارشان خرید الکترونیکی، فاکتورهای الکترونیکی و دستورهای پرداخت در بستر اینترنت است که هرچند به شیوه غیرحضوری و یا قرار داشتن در یک مکان صورت می‌گیرد، اما نشانگر اراده و عمل افراد است که به‌عنوان کنشگران فضای اینترنت عمل کرده و ایفاگر حق و تکلیفی خاص هستند که از ارکان معامله و در نهایت مالیت بودن آن حکایت دارد. از آنجایی که این تعاملات چه به صورت محدود و

منابع

منابع فارسی

- آذری، سکینه، افضل‌گروه، روح‌الله، تارم، میثم (۱۴۰۰)، بررسی احکام فقهی ارز مجازی: مطالعه موردی بیت کوین، فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، سال سوم، شماره چهارم، صص ۱۰۱-۱۲۳.
- الهام، صادق، میرزاخانی، رضا (۱۴۰۳)، بررسی فقهی مالیت در رمزارزها، فصلنامه بورس و اوراق بهادار، ۱ (۱)، صص ۳۵۴-۳۳۷.
- اسکینی، ربیعا، مهربخش، مهرداد (۱۳۹۴)، کسب و کارهای اینترنتی، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۵، شماره سوم، صص ۳۸۴-۳۷۹.
- پناهی، مهدی، الماسی، نجادعلی، شمس، احمد، محمدطاهری، محمودرضا (۱۳۹۹)، مؤلفه‌ها و اصول حقوقی حاکم بر مالکیت در فضای مجازی، فصلنامه تحقیقات حقوقی آزاد، دوره سیزدهم، شماره ۴۸، صص ۲۳-۳۸.
- حیدری، حسین (۱۳۹۳)، وضعیت ثمن در قراردادهای الکترونیکی از منظر فقه و حقوق ایران، فصلنامه فقه و مبانی حقوق اسلامی، سال هفتم، شماره ۴.
- خانمی، کامران، مریوانی، ناصر (۱۳۹۵)، عقود الکترونیکی در فقه اسلامی و حقوق موضوعه ایران، فصلنامه مبانی فقهی حقوق اسلامی، سال نهم، شماره هفدهم، صص ۹۷-۱۲۸.
- خطیبی، مهدی (۱۴۰۲)، بررسی فقهی مالیت و خرید و فروش رمزارزهای غیر متمرکز (مطالعه موردی بیت کوین)، فصلنامه معرفت اقتصاد اسلامی، سال چهاردهم، شماره دوم پیاپی ۲۸، صص ۸۶-۸۹.
- ربانی موسویان، سید علی (۱۴۰۰)، قواعد حاکم بر قراردادهای هوشمند در فقه امامیه و حقوق موضوعه، فصلنامه پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، سال ۱۷، شماره ۶۶، صص ۲۰۴-۱۷۸.
- سلطانی، محمد (۱۳۹۰)، حقوق بانکی، تهران: نشر میزان.
- صفایی، سید حسین (۱۳۸۶)، دوره مقدماتی حقوق مدنی، تهران: نشر میزان.
- عبدلی، رحیم، افشارنیا، طیب، رجب‌زاده اصطهبانی، علیرضا (۱۴۰۱)، قوانین حاکم بر قراردادهای الکترونیکی از منظر فقه امامیه و قانون موضوعه ایران، فصلنامه مطالعات میان رشته‌ای فقه، شماره هشتم، صص ۱۴۰-۱۲۳.
- قاسم‌زاده، سید مرتضی (۱۳۸۵)، حقوق مدنی؛ اصول قراردادهای و تعهدات، تهران: نشر دادگستر.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۴)، حقوق مدنی؛ قواعد عمومی قراردادهای، تهران: شرکت سهامی انتشار.

- کشاورزی، محمدرضا، رضایی صدرآبادی، محسن، رعایائی، مهدی (۱۴۰۱)، تحلیل فقهی-اقتصادی مالیت رمز ارزها در اقتصاد اسلامی، دوفصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی، سال ۱۵، شماره اول (پیاپی ۲۹)، صص ۷۹-۱۲۲.
- محمدی، مرتضی (۱۳۹۳). انعقاد قراردادهای الکترونیکی: مطالعه تطبیقی در فقه اسلامی، حقوق ایران و کنوانسیون ۲۰۰۵ ژنو، قم: دانشگاه مفید.
- موسویان، سید عباس، میرزاخانی، رضا، کاکاوند، مجتبی، اعتصامی، سیدامیرحسین (۱۳۹۳)، مبانی فقهی و حقوقی بازار دارایی های فکری، ۷ (۲۶)، صص ۱۷۵-۱۰۷.
- ناصر، مهدی، صادقی، حسین (۱۳۹۸)، اعتبارسنجی و چالش های حقوقی به کارگیری قراردادهای هوشمند: با مطالعه تطبیقی نظام حقوقی ایران و آمریکا، پژوهش حقوق خصوصی، دوره ۷، شماره ۲۷، صص ۲۵۵-۲۸۸.
- فیض کاشانی (۱۳۶۹)، الوافی، باب ۱۵۸، قم: انتشارات کتابخانه امیرالمومنین.
- ممدوح ابراهیم، خالد (۲۰۰۵)، ابرام اللعقد الکترونی، القاهرة، انتشارات دارالفکر.
- نائینی، محمدحسین (۱۴۰۸ق)، منیئه الطالب فی حاشیه المکاسب، تهران: انتشارات مکتب المحدثیه.
- یزدی، سید محمدکاظم (۱۴۰۹ق)، العروه الوثقی فیما تعم به البلوی، بیروت، نشر مؤسسه علمی مطبوعات.

منابع انگلیسی

- Abu-Bakar, Mufti Muhammad (2018),; "Shariah Analysis of Bitcoin, Cryptocurrency, and Blockchain"; 2018, Available for comment at: <https://blossomfinance.com/bitcoin-working-paper>.
- Erlank, Wian (2012). Property in Virtual Worlds, (PhD. Thesis), Stellenbosch University, South Africa.

منابع عربی

- انصاری، مرتضی بن محمد (۱۴۱۵ق)، کتاب المکاسب، قم: انتشارات کنگره جهانی بزرگداشت شیخ انصاری.
- فرجی، یوسف (۱۳۸۹)، پول، ارز و بانکداری، تهران: انتشارات شرکت چاپ و نشر بازرگانی.

